

Н. М. ОНИЩЕНКО

Наталія Миколаївна Оніщенко, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, член-кореспондент АПРН України, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ
«ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОДЕРЖАВОЗНАВСТВА»
(ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ТА ВИВЧЕННЯ)**

Зв'язок держави та права в його конкретних проявах – застосування права, правотворчість, законність, форми реалізації права, правоутворення, тлумачення права, правові основи діяльності державного апарату тощо – досить детально досліджені в юридичній літературі. Аналіз цих проблем дає достатньо розгорнуту картину взаємодії держави та права.

Держава і право є результатом соціалізації людини, встановлення між людьми таких відносин, які дозволили говорити про формування єдиного, цілеспрямованого розвинутого суспільства. І держава, і право – ефективні засоби упорядкування та зміцнення цих відносин, засобів узгодження, виразу та захисту як загальних, так і індивідуальних інтересів. З моменту свого виникнення вони діють як єдиний організаційно-управлінський комплекс, об'єктивно потребують один одного та окремо існувати не можуть¹.

Переважна більшість теоретиків права розглядають ці явища саме у взаємовпливі і взаємообумовленості як такі, що існують у нерозривному зв'язку².

З приводу проблеми, яка нас цікавить, в юридичній літературі частіше всього фігурують такі поняття як «відносини», «зв'язок», «взаємодія», «причинно-наслідкова залежність», «функціональна залежність» держави та права.

Співвідношення держави і права виражене в трьох аспектах їх взаємозалежності: єдності, відмінностях та взаємодії.

Єдність полягає в загальному їх походженні, типології, зумовленості економічними, культурними та іншими факторами. Вона виявляється в тому, що держава і право виступають такими соціальними інститутами, які взаємодоповнюються, забезпечуючи повноцінне виконання свого призначення. Вища ступінь єдності цих категорій виразилася в ідеї правової держави.

Таким чином, єдність полягає в тому, що держава і право:

- 1) виникають та розвиваються спільно;
- 2) мають однакові підходи до сутності та типології;
- 3) виступають засобами управління, інструментами влади;
- 4) покликані співвідносити та забезпечувати особисті, групові та суспільні інтереси;
- 5) засновані на єдиній базі: визначаються соціально-економічними та духовними факторами тощо.

Відмінність виражена в їх соціальному призначенні. Держава втілює в собі силу, примус, а право – волю, необхідний в даному суспільстві соціальний регулятор. Якщо

держава встановлює та забезпечує певний порядок, то право створює юридичний механізм для цього. В той же час неможна абсолютизувати вплив держави на право та розглядати право тільки як інструмент чи атрибут держави. І держава, і право мають відносну самостійність. Вони виникають та функціонують за своїми внутрішніми закономірностями. Держава не стільки формує право, скільки завершує правоутворюючий процес, надаючи праву чіткість змісту та офіційно юридичних форм, чи санкціонує, визнаючи загальнообов'язковий характер вже існуючих норм. Ці явища знаходяться в різних площинах та не співпадають по формі, структурі та змісту.

Тому, відмінність між державою та правом знаходить прояв у тому, що:

- 1) якщо держава є особливою організацією політичної влади, то право є соціальним регулятором;
- 2) якщо держава виражає силу, то право – волю;
- 3) якщо первинним елементом держави є державний орган, то первинним елементом права – норма;
- 4) вони також не співпадають за формою, функціями тощо.

Взаємодія держави та права виражена в різноманітних формах впливу один на одного. Право – продукт держави, забезпечений його ресурсами та примусовою силою. Держава не тільки офіційно закріплює норми права, але і надає їм загальнообов'язкове значення. Вона визначає методи та засоби регулятивного впливу, забезпечує системні особливості права, підтримує його в робочому стані. В той же час безпосередньо правом закріплюється внутрішня організація держави, її форма, апарат, структура, форми взаємодії з населення тощо. Право встановлює основні види та спрямування державної діяльності, визначає її межі. За допомогою права здійснюються задачі та функції держави. Ніяка державність не існує без права чи поза правом.

Слід підкреслити, що категорія «взаємодія» передбачає собою особливий вид взаємозв'язку держави і права, виражає більш глибокі відносини. Не будь-який зв'язок і, навіть, не будь-які відносини можуть виступати як взаємодія. Взаємодія передбачає, що дане явище реалізує свою специфічну природу тільки через свої взаємовідносини з іншими явищами. У взаємодії (вона має багатоплановий характер) обидва явища виступають і як активні, і як пасивні. Її головна риса – взаємні зміни явищ, що співвідносяться між собою.

У своєму русі держава та право з багатьма соціальними, духовними, економічними, політичними факторами вступають в різні зв'язки, в яких (зв'язках) так чи інакше проявляються їх природа та сутність. Але їх взаємодія одне з одним безумовно має свою специфіку.

Зміст, характер, тенденції, форми співвідношення держави та права, можуть визначатися особливостями, ознаками, специфікою соціальної, економічної, духовної структур суспільства, зміною історичного типу життя суспільства, пошуком альтернатив історичного розвитку (наприклад, капіталізм чи соціалізм). Однак не тільки цим. Витоки даного співвідношення можуть відображати державну владу в системі державних механізмів та правотворення, в природі правових утворень.

Сучасний етап право-державотворення в Україні характеризується рядом суттєвих, інколи не нових, а застарілих не вирішених у минулому проблем. Глобалізація, інтеграційні зміни, уніфікація і зближення національних правових систем, наміри ряду країн зберігти свою самобутність, наявність і збереження протилежних ракурсів правового розвитку, багатоаспектного праворозуміння – все це свідчить про складність і неоднозначність тих перетворень, які мають сьогодні місце в світі в цілому.

Характеризуючи правознавство як таке, слід сказати, що останнім часом воно зазнає певних суттєвих змін і в той же час характеризується формуванням нових наукових шкіл і напрямів.

Великого значення у зв'язку з цим набуває багатоаспектне праворозуміння, що є унікальним у рамках окремих цивілізацій. Його дослідження та аналіз, крім національної юридичної науки, здійснює порівняльне правознавство³.

Досить цікавим є той факт, що до сьогодення світова юридична наука в рамках національних правових систем, механізму їх зближення, адаптації законодавств, розглядає саме порівняльне правознавство і не досліджує, або майже не досліджує на

рівні монографічних видань таку категорію, як порівняльне праводержавознавство. На початку нашого викладу була наведена досить чітка аргументація того, що проблеми формування, розвитку, функціонального призначення держави і права не можуть розглядатися ізольовано. Отже, можна припустити, що порівняльне правознавство і порівняльне державознавство повинні розглядатися комплексно, не ізольовано, що дозволить відійти від їх штучного, інколи механічного розгляду та трактування. Слід зазначити, що необхідно розмежовувати «порівняльне правознавство» і вивчення зарубіжного права, а також порівняльне державознавство і вивчення розвитку та функціонування зарубіжних держав. Безумовно це різні речі. Таке вивчення здійснюється такою науковою дисципліною в рамках юридичної науки, як державне або ж конституційне право зарубіжних країн.

Не піддаючи сумніву, що порівняльне правознавство є досить важливим як в науковій, так і в практичній сферах юриспруденції, його використання сприяє, по-перше, вивченню національного права, по-друге, полегшує розуміння та вивчення правових систем, по-третє, надає можливості для вдосконалення механізму зближення національних правових систем, вважаємо все ж, що порівняльне право-державознавство більш рельєфно відображає сучасні тенденції світового розвитку.

Проте, слід зазначити, що порівняльне правознавство, на наш погляд, дещо ізольоване від порівняльного державознавства. Хоча є зрозумілим, що порівнювати окремі правові системи наприклад, США і Великої Британії є доцільним лише в порівнянні з особливостями розвитку їх державних утворень.

Є досить проблематичним сучасне розуміння дещо відірваної від реалії абстрактної категорії «механізм зближення національних правових систем», адже сам по собі процес зближення національних правових систем ізольований від виникнення одних, внесення змін в інші або скасування третіх державних структур не є можливим в певних просторово-темпоральних характеристиках.

Так, наприклад, суперечки щодо приведення законодавства України про вищу освіту до вимог Європейського законодавства, відповідно до Болонського процесу, тобто зближення національних правових систем, в тому числі України, в галузі освіти демонструють невідкладне завдання щодо реорганізації, в першу чергу, в сфері управління вищою, середньою, загальною та професійною освітою в нашій країні⁴.

Сутність порівняльного праводержавознавства полягає в тому, що будь-яке явище може бути вивчене за допомогою порівняння. Сьогодні, і це зазначають багато вчених, великого значення набуває практичне використання порівняльного праводержавознавства, зокрема, порівняння окремих правових та державних систем⁵.

Сьогодні у світі нараховується близько 200 держав та стільки ж відповідно кожної з них правових систем. Деякі виникли недавно, інші існують багато віків. Ряд державно-правових систем існували лише в минулому. Таким чином, світова правова цивілізація з моменту свого зародження та по сьогоднішній день знала та знає тисячі конкретних державно-правових систем. Всі вони являють безсумнівний інтерес для науки: в кожній системі, було і є щось загальне, але було і є щось неповторне, унікальне. Слід підкреслити, що деякі аспекти зазначеної проблеми можна вивчати і розглядати як окремо, так і в цілому, охоплюючи їх однією загальною сукупністю знань щодо суттєвих, глибинних і в той же час загальних ознак, аналізом об'єктів, тобто в рамках праводержавотворення. У цієї науки склався на цей час свій специфічний інструментарій, задачі – упорядкування та систематизація, класифікація та типологізація усього багатоманіття державно-правових систем у часовому, історичному, соціокультурному, спеціально-юридичному та інших необхідних масштабах та ракурсах. Метою праводержавотворення є дослідження та пошук загальних та суттєвих ознак систем, що вивчаються, їх об'єднання в родові групи, види та типи. При цьому тип держави та права складається в результаті об'єднання в одну групу за найбільш глибинними, основними ознаками всіх об'єктів, що аналізуються, а вид держави та права виокремлюється з урахуванням вельми важливих та суттєвих особливостей: наприклад, етнічних, географічних, часових, релігійних тощо. Так, якщо виділити релігійні та світські типи державно-правових систем, то всередині як перших, так і других можна виокремити декілька різновидів: релігійні за видами світових релігій (православ'я, мусульманство, індуїзм тощо), а світські, за ступенем

толерантності по відношенню до релігії (атеїстично войовничі, атеїстично індіферентні, атеїстично толерантні тощо).

Потребує певного корегування і відповідна схема типології держави і права, державно-правових системи та правових культур в цілому. Слід вивчити детальніше такі поняття, як предмет порівняльного праводержавознавства (загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державно-правових систем, правових форм та напрямів діяльності держав світу в їх порівняльному пізнанні) та об'єктів вивчення, наприклад, стан правового життя, процеси розвитку іноземних держав, їх правової політики, правозабезпечуючих інститутів тощо.

Перші ж дослідники державно-правових систем звернули увагу на їх велику кількість в історії, на їх різновиди в той же час схожість деяких загальних та основних ознак та особливостей, а також прагнули об'єднати і систематизувати цю багатоманітність за окремими різновидами та типами. Така дослідницька робота досить важлива в наш час з огляду на світову історію, всю політико-правову географію, суспільства в різних своїх підсистемах і вимірах. А отже на можливість виділяти ті чи інші державно-правові системи та правові культури. Такий підхід є більш евристичним і творчим, оскільки демонструє комплексний аналіз державно-правових утворень в рамках певних систем.. Це можна вважати важливим методологічним підходом та виміром дослідження ряду «типологічних» методологічних проблем, від вирішення яких залежить цінність та продуктивність тої чи іншої типології державно-правових систем.

Крім того, система основних цінностей, які захищаються правом, і система основних цілей, пріоритетів і цінностей державної діяльності не можуть розмежовуватися кардинально. В протилежному випадку можливі різні дисфункції, кризові явища, колізійні прояви та конфлікти. Важко усвідомити, як в суспільстві з державою одного типу може функціонувати правова система та культура іншого типу. Інша справа, якщо в суспільстві з державою одного типу виникають і розвиваються правові системи різних видів, тобто типологічно єдині різновиди останніх. Тому виділення держави та принципово відмінних від неї типів права в ряді праць теоретиків права та спеціалістів-компаративістів, що реалізують різні не узгодженні, далекі, відірвані від практики сьогодення, теоретичні моделі та методи аналізу державних і правових систем, розглядають їх як окремі відірвані один від одного феномени, заважає розробці та вивченню типології державно-правових систем, що сьогодні є необхідним для сучасної правової теоретичної науки та практичної діяльності.

Наведена в даній статті проблематика є актуальною з огляду на процеси розвитку, функціонування та вдосконалення державно-правових систем сучасності, окремі міркування в ній, як і будь-яке наукове пошукове знання, заслуговують на вивчення та конструктивне обговорення.

¹ Теория государства и права: учебник / В. Л. Купалов, А. В. Малько. – М.: Норма, 2008. – С. 161-164.

² Ромашов Р. А. Теория государства и права. – СПб.: Питер, 2006. – С. 26-39; Малько А. В. Теория государства и права: учебник. – М.: Юристъ, 2007. – С. 21-38; Проблемы общей теории права и государства: учебник / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2008. – С. 102-136 та ін.; Проблемы теории государства и права: учебник / Под ред. М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2008. – С. 50-82; Теория государства и права: учебник / В. П. Малахов, И. А. Горшенева, А. А. Иванов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 11-18; Теория государства и права: Учебник / А.А. Иванов; под ред. В. П. Малахова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – С. 17-31.

³ Гелей С. Д., Рутар С. М. Політико-правові системи світу: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – С. 40-57.

⁴ Болонский процесс или Сицилийский тупик? // Зеркало недели. – № 2 (730). – 24 января 2009. – С. 12.

⁵ Порівняльне правознавство: Навчальний посібник. – Х., 2006. – С. 11.

Резюме

В условиях интеграционно-глобализационных изменений последнего времени ученых все более привлекает анализ правовых систем современности, их типология, классификация, условия и факторы влияющие на механизм сближения. Все перечисленные и ряд других условий рассматриваются в рамках науки сравнительного правоведения. Не отрицая важность и необходимость такой отрасли знаний, автор подчеркивает необходимость исследования нового комплекса знаний – сравнительного право-государство ведения; приводит ряд аргументов, позволяющих определить, что рассмотрение правовых и государственных систем изолированное, является искусственным, а таковое рассмотрение скорее механическим, чем научно обоснованным знанием.

В. С. БІГУН

В'ячеслав Степанович Бігун, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету права НАН України, науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ФІЛОСОФІЯ ПРАВОСУДДЯ (ДЕЯКІ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ТА АСПЕКТИ)

Філософія правосуддя: вступні нотатки. Філософія правосуддя – тема дослідження прикладної філософії права. Дослідник виходить із того, що «саме в суді право існує в усій його повноті» (С. Максимов), а вивчення філософсько-правових аспектів, наприклад, судових процесів, як контекстів здійснення права, виявляє нові філософсько-правові смисли. У цьому розумінні філософія права, охоплюючи філософію правосуддя (не лише, але й філософію «судового права»¹), є прикладною філософією права.

Актуальність теми зумовлена її прикладним характером, актуальністю для сучасної України та потенціалом для розвитку філософії права в Україні².

Об'єктом дослідження є (проблема) *правосуддя* як сфера здійснення права, предметом – філософсько-правові аспекти правосуддя і правосуддя як філософсько-правова сфера.

Ступінь наукової розробленості *проблеми філософії правосуддя* можна вважати недостатнім. Судочинство, процесуальне право, а також проблеми та питання, пов'язані з ними, досліджувалися й досліджуються в українському та зарубіжному правознавстві та інших суміжних правових науках і дисциплінах (психологія судді та судової діяльності в межах юридичної психології; адвокатська і прокурорська діяльність у межах дисциплін із вивчення відповідної діяльності; деякі ідеологічні аспекти діяльності судів і суддів у межах історико-правових досліджень; розв'язання спорів у межах юридичної конфліктології тощо).

Водночас проблему філософії правосуддя (чи судочинства) в українській філософії *права* не виокремлено як окремий предмет філософсько-правового осмислення, недостатньо висвітлено його різні аспекти, відсутнє спеціальне дослідження в сучасній українській філософії права. Також не сформовано самостійного філософсько-правового тематичного дискурсу, існує потреба в формуванні концепції філософії правосуддя, актуальної для вдосконалення судової системи сучасної України.

Визначення об'єктом дослідження філософію *правосуддя*, а не *судочинства* (*судівництва*)³ пояснюється зокрема тим, що зазначені терміни є змістовно відмінними. Так, *судочинство* визначається як «процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду»⁴, тобто, акцентується на діяльнісному, не аксіологічному смислі діяльності суду. Між тим, *правосуддя* визначається як «правозастосувальна діяльність суду з